

CAPITOLUL X CONFLICTUL CU STATUL ȘI CU SOCIETATEA

I. – În ce fel limitează acest conflict șansele creștinismului. – *Responsabilitățile*. – Refuzul creștinilor și exigențele *Statului*. – Opoziția între creștinism și *Societate*. – Opinia curentă asupra creștinilor. – Importanța sa practică.

II. – *Punctul de vedere al Statului* se afirmă în secolul al III-lea: identificarea creștinismului cu anarhismul. – Principii persecutori. – De ce nu au avut succes persecuțiile. – Cum se pregătește schimbarea înfățișării Statului și a Societății. – *Compromisul constantinian* și edictul de la Milan. – Cauzele sale. – Condițiile sale și instabilitatea lor funciară.

III. – *Concesiile Bisericii*. – Limitele acestora. – De ce nu putea fi durabilă poziția adoptată de către Constantin. – Biserica și Statul la sfârșitul secolului al IV-lea. – Sfârșitul păgînismului. – Rezistența aristocrației; de ce și cum cedează aceasta. – Rezistența lumii intelectuale. – Rezistența țăranilor; creștinismul lor aparent.

Succesul creștinismului întârzie și, o clipă, a putut părea compromis de o violentă ostilitate pe care o manifestară împotriva sa guvernarea romană și societatea păgînă, care s-au exprimat prin ceea ce se numește *persecuții*¹⁶¹.

I

În dezacordul dintre creștinism și Stat, fiecare dintre adversari și-a avut partea sa de responsabilitate. Creștinii din primele epoci credeau că sfârșitul lumii este iminent și îl doreau. În modul cel mai natural, ei se detașară de griji și de îndatoririle vieții terestre, iar dragostea din sufletul lor, față de Ierusalimul ceresc, aducea mari deservicii celei față de patria romană. Urau serviciul militar, pentru că el comporta obligații idolatre și pentru că urau războiul. Socoteau că participarea lor la serviciul civil este inutilă, mai ales

¹⁶¹ Persecuțiile au fost obiectul a numeroase studii. Lucrarea *L'Histoire des persécutions*, de Paul Allard, reputată în lumea catolică, nu a fost contestată. Se poate citi cu folos: Bouché-Leclercq, *L'intolérance religieuse et la politique*, Paris, 1911; L. Hardy Canfield, *The early persecutions of the christians*, New York, 1913, care își arată sursele și, adesea, chiar le dă *in extenso*; A. Manaresi, *L'impero romano e il christianesimo*, Turin, 1914, care expune cu claritate ansamblul problemei și conține toate indicațiile bibliografice utile. Cea mai bună lucrare asupra ansamblului chestiunii este cea a lui Linsenmayer, *Die Bekämpfung des Christentums durch den römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian*, Münich, 1905. (n.a.)

că refuzau cu obstinație să ia parte la orice manifestare de loialitate – reclamată de către guvernământul imperial– pentru că acestea îmbrăcau un caracter religios. Conștiința lor religioasă era extrem de susceptibilă și îi obliga la a opune o mare cantitate de *non possumus* ('nu putem') celor mai uzuale exigențe ale vieții civice. Statul păgîn nu putea tolera atitudinea acestor oameni, al căror număr creștea neîncetat și care păreau a fi luat ca deviză cuvîntul lui Tertullian: *secessi de populo* 'separați de popor'.

Fără îndoială, credincioșii nu arătau față de solicitările vieții de cetățean exclusivismul intransigent al lui Tertullian, severul apologet mărturisind că existau creștini în armată și în funcții publice. În opinia guvernanților, însă, loialismul tăcut nu era suficient pentru a contrabalansa demonstrațiile nesăbuite ori dîrzenia îndărătnică și fățișă a declarațiilor pe care exaltații le făceau dinainte. Acestea din urmă le compromiteau în mod iremediabil pe cele dintîi, pentru că ele erau singurele pe care magistrații aveau ocazia de a le observa îndeaproape și de a le înțelege.

Pe de altă parte, dacă Statul practica o toleranță reală și foarte largă față de religiile neoficiale, totodată, el le impunea anumite restricții, pe care le socotea a fi indispensabile propriei sale existențe. Spre exemplu, el dorea ca toate aceste culte să probeze în mod explicit deferență față de cultul oficial, fiecare cetățean fiind pregătit să-și dovedească patriotismul rostind un jurămint „pe geniul” împăratului, participînd la un sacrificiu în onoarea *numen Augusti*. Pe de altă parte, Statul era foarte neîncrăzător față de superstițiile „care tulburau sufletul instabil al oamenilor” și, din punctul său de vedere, credința creștină –de origine orientală, exaltată și mistică, străină de tot ceea ce obiceiurile romane socoteau a fi o religie (întrucît nu avea nici temple, nici imagine a zeului)– părea a fi, după expresia lui Pliniu, „o superstiție diformă și lipsită de măsură” (*superstitionem pravam et immodicam*). În sfîrșit, Statul se temea foarte mult de societățile secrete, iar poliția sa știa că creștinii se adună noaptea, fără autorizație¹⁶².

¹⁶² Față de toate forțele pe care Statul roman le pune în mișcare –deși încearcă cu prudență să dea Cezarului ceea ce este al Cezarului (chiar dacă nu reușește mereu să afle ce anume este, de fapt, al Cezarului)–, creștinismul are, în general, reacții care îl arată a fi mai degrabă un concurent decît o entitate oarecare a societății. Deși încearcă să pară inofensiv,

Ei nu acceptau nicicum că a dejuca șiretlicurile demonului care se ascundea sub aparențele idolilor, a rezista ispitelor acestuia, a sacrifica totul lui Dumnezeu și a se aduna pentru a i se închina și ruga împreună ar putea fi un delict. Exigențelor Statului și obligațiilor față de lege, conștiința lor le opunea revendicările ei victorioase. Și încă Tertullian exprimă impresiile celor mai buni dintre ei, când scrie: *legis injustae honor nullus*, adică ‘nu există obligația de a respecta o lege injustă’. Evident, actul de a se pronunța asupra calității unei legi era făcut din perspectiva scrupulelor creștine. Statul nu putea tolera o atare independență.

Această evidentă incompatibilitate dintre punctul de vedere al Statului și cel al creștinilor se regăsea și între aceștia și societate. Nu respectau nici una dintre prejudecățile acesteia, nici unul dintre obiceiuri și aproape nici un principiu. Tertullian (la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea) socotea căsătoria și procreerea de copii ca pe o regretabilă concesie făcută exigențelor cărnii. Pentru el, adevăratele bunuri nu puteau fi decât de ordin spiritual, condamna bucuriile și distracțiile vieții, sfărâma distincțiile sociale și confunda în aceeași credință pe stăpîn și sclavul său, aruncînd asupra unui întreg secol disprețul său orgolios.

Bineînțeles că nu lipseau creștinii dispuși încă de pe acum la a intra în acord cu viața comună, și nu toți aveau suflet de martir. Oamenii de rînd, însă, apreciau Biserica în funcție de indivizii care ieșeau în evidență, iar păgînii din clasele înalte scrutau pericolul –pentru ei înșiși, pentru condiția

respectuos față de legi și de morala publică, creștinismul nu poate trece peste multe dintre principiile sale, fiecare dintre actele și obiceiurile Statului (de la banalul sacrificiu vegetal la onorurile aduse împăratului) stîrnind reacții de respingere, generatoare de antipatie reciprocă, soldate cu felurite consecințe, pînă în vremea lui Constantin I. Dincolo de gestul făcut prin Edictul din Milan, însă, împăratul va contribui serios la disoluția cultului împăratului, dar întărindu-și puterea, căci alături de frîiele Statului civil, în mîna sa vor sta și cele ale puterii religioase, prin subordonarea Bisericii (după moartea sa, creștinii oferind sacrificii statuilor împăratului!). După Constantin I, jocul tensionat dintre cele două se reia, începînd cu Iulian care vorbea despre „nebumia galileană”, trecînd prin domnia lui Grațian, care refuză rolul de *pontifex maximus* și zguduie instituția vestalelor, pînă la Theodosius, care face gesturi în ambele direcții. Oricum, și după ce creștinismul redevine religie oficială, multe dintre practicile necreștine vor dăinui. (n.trad.)

și privilegiile lor– pe care îl reprezentau proclamațiile cu aspect revoluționar.

Se consideră că Statul și societatea, incapabile de a înțelege ceea ce avea nobil în sine exclusivismul creștin, ar fi resimțit o profundă iritare la adresa acestuia –cel dintîi persecutîndu-i pe creștini, cealaltă avînd oroare față de aceștia și trecînd asupra lor toate calomniile antievreiești. La sfîrșitul secolului al II-lea, se pare că problema se pune în așa fel încît ea nu poate fi rezolvată decît prin dispariția unuia dintre adversari, iar creștinismul nu pare capabil să facă față asaltului autorităților publice, împinse înainte și susținute de opinia cvasi-generală. Cei instruiți îi disprețuiau pe creștini, fie pentru că îi socoteau evrei pervertiți și renegați de către Sinagogă, fie pentru că nu considerau că merită să se informeze privitor la doctrina acelora. Masele populare îi urau pe creștini în virtutea singularității vieții lor precum și a zvonurilor abominabile răspîndite asupra adunărilor lor¹⁶³.

Această ură, exprimată în manifestări violente, a constituit principala cauză a persecuțiilor. Magistrații interveneau pentru a calma tumultul, și – pentru a da satisfacție pasiunii oarbe a gloatei– îi ațîtau împotriva oamenilor pe care, altfel, mulțimea i-ar fi lăsat în pace. Ei știau foarte bine că aceia nu erau prea periculoși, iar dacă mania lor privind intoleranța religioasă era blamabilă și chiar ilegală, ea nu presupunea nici practica uciderilor ritualice, nici teribila imoralitate pe care purtătorii de zvonuri le-o atribuiau. Cu toate acestea, refuzul creștinilor de „a jura pe geniul împăratului” și de a-i onora imaginea arzînd înaintea acesteia cîteva boabe de tămîie, antrena după sine acuzația de les-majestate și moartea. De aceea, secolul al II-lea a cunoscut martiri, în special în Asia Mică, sub Traian, și la Lyon, sub Marc Aureliu, în 176¹⁶⁴.

¹⁶³ Cei rău intenționați raportau, privitor la creștini, vechile acuzații provenite din antisemitism: cele despre ucideri ritualice și despre orgii secrete, complicate de practici orduriere. (n.a.)

¹⁶⁴ Las deoparte ceea ce se numește persecuția lui Nero, care nu pare a fi fost decît o întrebuițare accidentală a prejudecăților populare, pentru a deturna de la împărat bănuiala că ar fi dat foc Romei în anul 64. (n.a.)

II

Abia în cursul secolului al III-lea sesiză Statul pericolul social ce părea să zacă în creștinism, iar atunci începu a-l socoti o specie de anarhism. Principii cei mai buni, cei mai atașați de îndatoririle lor și de demnitatea lor, și cei mai patrioți au fost cei care s-au arătat dușmanii cei mai neînduplecați ai Bisericilor creștine. Împărați precum Decius¹⁶⁵, Valerian¹⁶⁶, Galeriu¹⁶⁷ și Dioclețian¹⁶⁸, în a doua jumătate a secolului, au avut intenția clară de a întrerupe brusc propaganda, de a se debarasa de cler și de a provoca, prin abjurări obținute sub amenințare și supliciu, dispariția completă a noii religii. Pentru a-și atinge scopul, nu s-au dat înapoi nici din fața celor mai feroce măsuri coercitive, nici chiar din fața a numeroase execuții. Mai multe acuzații de drept comun concureau la a-i copleși pe credincioși: religie ilicită, societate secretă, les-majestate, refuzul subordonării, în cazul soldaților, *ignavia*, adică neglijarea îndatoririlor vieții publice și private, și chiar magia.

¹⁶⁵ Gaius Quintus Decius (249-251) a încercat să restaureze puterea Statului și să întărească religia de Stat. În 250 a emis un edict de abolire a creștinismului. În acest sens, a instituit zile de sacrificii pentru împărat, din partea tuturor cetățenilor, creștinii care refuzau participarea fiind torturați și uciși (ocazie cu care Papa Fabian a devenit martir). Totuși, această parte a programului său politic nu a putut fi urmată cu strictețe, în ultimul al domniei sale scăzând considerabil intensitatea aplicării pedepselor. (n.trad.)

¹⁶⁶ Publius Licinius Valerianus (253-260) vestit pentru masacrul din 258, când a ucis episcopi, preoți și diaconi, printre care și pe Papa Sixtus al II-lea și pe sfântul Cyprian din Cartagina. (n.trad.)

¹⁶⁷ Gaius Galerius Valerius Maximianus (305-311), apărător al vechilor tradiții romane, și inițiator al unui edict de persecuție a creștinilor (303). (n.trad.)

¹⁶⁸ Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (284-305), organizator de excepție, creatorul celui mai mare sistem birocratic, reformator al imperiului, promotor al unor politici cu efecte pozitive în plan economic și militar, spirit conservator în chestiuni de religie, atașat valorilor tradiționale. După o vizită în Egipt, unde capătă cunoștință despre manihei și doctrina lor, începe prigoana împotriva acestora, socotind că toate elementele legate de aceasta religie sînt ofensatoare pentru spiritul și Statul roman. Următorul pas este cel al persecuției creștinilor, dar se pare că, inițial, Dioclețian intenționa ca măsurile împotriva acestora să nu fie radicale. Instigat de către Galeriu, va consulta oracolul lui Apollo, care îl va îndemna către persecuția totală. După ce palatul imperial ia foc (consecință a unei acțiuni pe care Galeriu o pune pe seama creștinilor), furia lui Dioclețian împotriva creștinilor capătă proporții. (n.trad.)

Altminteri, aceste acuzații, când se aplicau creștinilor, prezentau trăsătura particulară de a fi abandonate imediat ce inculpatul consimțea să spună că renunța la credința sa, ceea ce permite să se presupună că, de fapt, el era urmărit pentru religia sa. S-a pus, totodată, întrebarea dacă nu cumva creștinismul a fost pur și simplu interzis printr-o lege specială, încă din vremea lui Nero. Lucrul acesta nu s-a putut proba, dar nici nu este cu neputință. În practică, simplul fapt de a se mărturisi drept creștin presupunea crime și delict pasibile de pedeapsa cu moartea. Procedura romană, privitoare la crime, era în mod obișnuit severă. În procesele creștinilor, atingea limita maximă deoarece, în materie de les-majestate, dreptul de *coerciție* al magistratului nu cunoștea limite, iar pentru a obține abjurarea martirului, erau puse în act supliciile cele mai barbare. Desigur, temperamentul particular al fiecărui judecător aducea cu sine atenuări sau, dimpotrivă agravări ale acestui „interogatoriu” de temut.

Din fericire pentru creștini, efortul îndreptat împotriva lor de către Stat rămânea mereu incoerent și intermitent. Niciodată, nici chiar în cele mai crunte zile ale lui Dioclețian, el nu a fost dus pînă la capăt, niciodată nu a fost susținut și de durată, astfel încît, între crize, Biserica își revenea. Desigur, persecuțiile făcură victime, însă, în masa creștină propriu-zisă, nu făceau decît să provoace apostazii temporare și uneori, în schimb, un entuziasm contagios. Adesea, au fost repetate cuvintele lui Tertullian, lansate persecutorilor ca o sfidare: *sanguis martyrum semen christianorum* ‘sîngele martirilor este sămînța creștinilor’. În general, cuvintele acestea se justifică, lucrările hagiografice care ne-au rămas oferindu-ne exemple destul de curioase de contagiune mentală. Mai cu seamă în intervalul dintre crize, de pe urma martirajului sîngeros, Biserica a avut foarte mult de cîștigat pentru propria propagandă.

La începutul secolului al IV-lea, după eșecul persecuțiilor lui Dioclețian, Statul a ajuns să înțeleagă că deja erau prea mulți creștini pentru ca violența să îi poată stîrpi. În plus, judecînd bine problema, nici nu i se mai părea că aceasta se pune în aceeași termeni precum în secolul al II-lea.

Creștinismul nu mai era o religie a opincarilor și a cîrpacilor; avea adepți din diverse clase sociale, și pe măsură ce numărul adepților creștea,

în Biserică se statornicise un echilibru al opiniilor întrutotul liniștitor. Nu mai așteptau ca sfârșitul lumii să vină a doua zi, începură să se plieze la obiceiurile și chiar la prejudecățile curente, existau creștini în armată, în administrație, lucru la care autoritățile ecleziastice consimțeau; morala și resemnarea creștină consolidaseră principiile sociale. Peste toate, societatea credincioșilor, unită, disciplinată, condusă de șefi ascultați, înfățișa Statului reconfortantul spectacol al ordinii întemeiate pe un guvernământ bine reglat și în care se manifesta deja spiritul politic. În sfârșit, prejudecățile împotriva vieții creștine, din vremea primelor secole atât de răspândite în popor, dispăruseră puțin câte puțin, pe măsură ce extinderea Bisericii, favorizată de câteva perioade de toleranță, o făcuseră să trăiască mai ales la lumina zilei. Ideea unui compromis putea fi luată în seamă.

Circumstanțele grăbiră acest lucru¹⁶⁹. În anul 311 se întâmplă ca cel mai zelos dintre persecutori, împăratul Galeriu, recunoscînd inutilitatea eforturilor sale și obligat să cedeze dificultăților pe care le suscita obstinația de neînvins a Bisericii, se resemnă să îl tolereze și muri la scurtă vreme după aceea. Edictul său de toleranță dădu creștinilor –pe bună dreptate– impresia că ar fi cîștigat, iar moartea împăratului provocă o dispută pentru putere, între mai mulți competitori, fiecare dintre rivali căutînd a-și asigura cît mai mulți partizani. Pentru Biserică, era o bună ocazie de a-și face simțit sprijinul, pe care forța și, mai ales, universalitatea ei îl făceau valoros în mod deosebit.

Or, unul dintre beligeranți îi inspira încredere, el arătîndu-i deja semne de bunăvoință: Constantin. Nu era creștin, încă, dar practica un synergism foarte lax. Precum tatăl său, Constantinus Chlorus care, se pare, în guvernarea sa din Gallia, ignorase ultimele edicte de persecuție, Constantin reunea în spiritul său, la modul armonios, respectul pentru vechea religie cu

¹⁶⁹ De consultat Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1914, ținînd seamă, totodată, de punctul de vedere catolic și de tendințele apologetice ale autorului; T. de Bacci Venuti, *Dalla Grande persecuzione alla vittoria del Cristianesimo*, Milan, 1913; C. Bush Coleman, *Constantine the Great and christianity*, New York, 1913, studiu foarte bun al surselor și legendelor, cu o bibliografie întinsă; Ed. Schwarz, *Jaiser Constantin und die Christliche Kirche*, Leipzig, 1913, lucrare de vulgarizare științifică. (n.a.)

teama față de zeul creștinilor. În plus, în anturajul tatălui său, cunoscuse destui preoți, le înțelesese adevăratele capacități și pricepuse că, chiar păstrînd principiile pe care se întemeiasă creștinismul vechi, în practică ei nu refuzau să facă Statului importante concesii. Mai constatase că persecuțiile nu numai că nu reușiseră, dar că încă tulburau grav viața de zi cu zi, deoarece ura al cărei obiect fuseseră creștinii odinioară aproape că nu mai exista de cînd aceștia deveniseră numeroși, se făcuseră mai bine cunoscuți și, mai ales, trăiau ca toată lumea. Constantin știa că Biserica reprezenta o forță foarte activă și că principii care o combătuseră nu fură prea norocoși. În sfîrșit, aflase că unei armate numeroase și călitate în războaie, adversarul său, Maxențiu, avea grijă să îi asigure, prin rugăciuni, sacrificii, chiar prin practici magice, sprijinul tuturor zeilor păgîni; lui Constantin nu-i rămînea decît să facă apel la Christos.

Poate că deciziile și speranțele sale au sfîrșit prin a se exterioriza și a i se prezenta sub forma unei viziuni căreia abia mai tîrziu, povestind-o, i-a dat formă. Oricum, fu învingător și se socoti mai mult sau mai puțin dator lui Christos. Recunoștința, credința, politica intrară în concordanță și îi inspirară edictul de la Milan (anul 313), care, în rîndul divinităților respectabile, făcea loc puternicului zeu al creștinilor și –pe baza libertății de conștiință– pretindea a stabili egalitatea tuturor religiilor în fața Statului. La drept vorbind, însă, Biserica nu voia o astfel de soluție, iar Statul nu putea fi mulțumit cu ea.

III

Cu toate că –prin forța lucrurilor și datorită unui simț foarte practic al realității– Biserica creștină a ajuns în situația de a face toate concesii necesare exigențelor vieții publice și sociale, prin aceasta ea nu și-a încălcat principiile. Depozitară a adevărului divin, ea vedea în fiecare păgîn un complice al lui Satan, simpla idee a egalității de tratament cu păgînismul pîrîndu-i a fi o ofensă pe care doar necesitatea o putea face tolerabilă. Altminteri, nu avea nici un motiv pentru care nu ar fi continuat să golească credințele păgîne de întreaga lor sevă, mai ales că avusese de cîștigat din asta. Pe de altă parte, Statul nu putea scăpa deloc de vechiul obicei care

spunea că Cetatea și religia sînt unite printr-o legătură strînsă. Ordinea publică părea, de asemenea, interesată ca guvernarea să vegheze asupra disputelor pe care antagonismul celor două religii nu putea să nu le provoace, imparțialitatea sa decurgînd din stricta ei neutralitate. Or, principii nu rămăseră neutri, iar forța creștinismului, eliberată în urma victoriei sale, îi atrase curînd în vîrtejul ei; clericii îi amestecară –aproape fără voia lor– în propriile afaceri, obținură de la aceștia multiple favoruri, făcîndu-i să fie interesați în succesele lor.

Încă de la sfîrșitul domniei lui Constantin, se putea prevedea unirea Bisericii cu Statul, absorbția păgînismului de către creștinism și totala distrugere a acestuia, cu complicitatea și, la nevoie, cu ajutorul Statului. Opera care se împlinește în cursul secolului al IV-lea a cunoscut oarecare întîrziere, dar nu datorită Bisericii –aceasta s-a obișnuit destul de repede să creadă că este datoria Statului să o asiste împotriva ereticilor și a păgînilor, fără a bănui servitutea către care singură se îndrepta–, ci datorită împăraților care, fie din ostilitate, precum Iulian¹⁷⁰, fie din dorința sinceră de

¹⁷⁰ Flavius Claudius Iulianus (355-363), împărat, strateg militar, filosof, teosof, om de litere. A fost ultimul împărat roman al dinastiei întemeiate de Constantin cel Mare, și ultimul împărat roman necreștin. În dorința sa de a reforma societatea, Iulian va restructura birocrăția, făcînd-o mai suplă și mai eficientă, încercînd totodată să salveze statul de disoluție prin reîntoarcerea la valorile tradiționale romane precum și la credințele și practicile religioase tradiționale. În 362 va emite un edict de toleranță, prin care va garanta libertatea tuturor religiilor, egalitatea lor în fața legii, cetățenii avînd libertatea de a practica orice cult ar dori, libertate care, în fapt și de drept, deschidea calea reîntoarcerii la starea de eclecticism și henoteism. Edictul decreta redeschiderea templelor păgîne, restituirea proprietăților confiscate din motive religioase, dar și reîntoarcerea disidenților creștini exilați. Elev al lui Maximus din Efes (un elev al lui Iamblichos), Iulian practica un păgînism elenistic, destul de eclectic, în care se combinau neoplatonismul, urme de mithraism, dar și influențe creștine, el privind miturile ca pe alegorii, zeii fiind doar aspecte ale unei divinități concepute din perspectivă filosofică. În anul 363, Iulian va ordona refacerea Templului de la Ierusalim.

În fapt, Iulian nu a încercat să distrugă creștinismul, cum făcuseră alți împărați, ci doar să îl priveze de statutul privilegiat de religie unică și să îl elimine din rîndul clasei conducătoare. Acestu lucru, însă, nu putea conveni creștinismului, care din persecutat va deveni

a păstra echilibrul între cele două religii, precum Valentinian¹⁷¹, rezistarea curentului. O dată cu Theodosius și prin acțiunea primului om de Stat pe care Biserica l-a avut –arhiepiscopul Milanului, sfântul Ambrozie¹⁷²– aceasta

persecutor și care, în fapt, ajunsese să simtă nevoia exterminării tuturor celorlalte religii. (n.trad.)

¹⁷¹ Flavius Valentinianus (cel Mare) (364-375), ultimul împărat roman care a deținut controlul real asupra întregului imperiu. Sub aspect militar, a avut o activitate intensă și rodnică, printre alții, învingându-i pe alamani (anul 367). De proveniență socială umilă, deși era cultivat, avea repulsie față de cei educați, precum și față de cei proveniți din clasele sociale superioare, lucru pe care îl manifesta în forme destul de dure (față de aceștia), dar și invers, îngrijindu-se prin măsuri concrete de educația și sănătatea celor din clasele de jos. Altminteri, era un bun soldat și organizator. Cu toate că era creștin, intransigent față de orice formă de magie ori sacrificiu, Valentinianus a fost tolerant față de opțiunile cetățenilor, încercând să le protejeze, indiferent de dorințele partinice venite dinspre societatea civilă sau ecleziastică. (n.trad.)

¹⁷² Sfântul Ambrozie (aprox. 338-397), provenind dintr-o familie creștină și având studii literare, juridice și de retorică, a fost guvernator (precum tatăl său), episcop, teolog, și unul dintre cei patru părinți ai Bisericii apusene. Dieceza din care făcea parte și al cărei guvernator era, cunoștea frământări serioase datorită conflictelor dintre creștini și arieni. În 374 moare episcopul de Milan, Auxentius (al cărui talent retoric Ambrozie îl elogia), prilej cu care, în urma unei întâmplări aparent spontane, Ambrozie este ales episcop. Ca episcop, își vinde întreaga avere, asigură familiei sale un trai modest, iar banii îi împarte săracilor, el ducând o viață ascetică. De asemenea, face studii de teologie, completate cu lectura și studiul Bibliei ebraice și al unor autori precum Origenes, Philon, Athanasius. Scrierile sale (dogmatice, de morală, ascetism, scripturistice și epistolare) îl arată ca adept al ideii că religia creștină poate asimila valorile pe care lumea civilizată le-a produs înainte de apariția creștinismului. Deși a luptat –de pe poziții destul de dezavantajate, uneori– împotriva arienilor, datorită unor calități pe care le avea a fost tolerat de către aceștia. De asemenea, Ambrozie a luptat și cu păgînii (el fiind cel care se opune reînălțării statuii Victoriei în sala senatului roman, la cererea lui Quintus Aurelius Symmachus) și s-a pronunțat împotriva evreilor. Fără a fi singular, Ambrozie reprezintă foarte bine acest echilibru, prin care lumea antică știa să cuprindă și să facă cel puțin suportabile două filosofii ori mentalități (Ambrozie ajunge episcop creștin într-o dieceză în care fusese episcop un arian, și pe care îl respectă pentru anumite calități; studii de calitate îl fac să creadă nu doar în capacitatea de asimilare a creștinismului, dar și în faptul că înlocuirea vechilor religii de către creștinism poate să se facă prin asimilarea unor elemente ale acestora; deși interzicea căsătoriile mixte cu evreii, recunoștea unora dintre aceștia calitatea de a duce o viață curată, aplecarea și dragostea lor față de studiu). (n.trad.)

își atinse scopul: religia creștină, în exclusivitate, capătă statutul de religie de Stat¹⁷³.

Firește că păgânismul nu a dispărut pur și simplu, însă asaltului metodic al Bisericii și zelului tumultuos al câtorva episcopi și călugări care își luaseră misiunea de a-l stârpi, păgânismul nu i-a opus decît o rezistență incoerentă. Lucrurile au stat astfel nu numai pentru că, pierzînd sprijinul guvernării, era lipsit de orice direcție centrală și se risipea într-un mare număr de culte separate, ci, mai ales, deoarece susținătorii săi cei mai perseverenți îl priveau din puncte de vedere diferite și nu se puteau nicicum solidariza în acțiunea lor de a-l apăra.

Aristocrația vechilor orașe romane, în special cea de la Roma, mai mult decît față de credințele strămoșilor, rămînea atașată de practicile lor religioase, întrucît acestea le păreau a fi inseparabile de tradițiile de familie. Admirația și respectul față de trecut nu subzistau pur și simplu, ci doar în cadrul în care se dezvoltase acel trecut, iar aceste două sentimente constituiau un soi de religie foarte rezistentă, care ținea de onoare și nu putea fi atacată la nivelul convingerilor, oricum venerabile în sine. Astfel, Toxotius, soțul Paulei, se socotea obligat să rămînă păgîn deoarece pretindea a descinde din Enea¹⁷⁴.

La mulți dintre acești aristocrați dăinuia o convingere foarte profundă și foarte sinceră, pe care o exprimă foarte bine cel mai celebru dintre ei, *paefectus urbi* Symmachus, care, într-un raport din 384, cerea reinstalarea în sala de sedințe a Senatului roman a unei statui antice a Victoriei, pe care

¹⁷³ A se consulta Boissier, *La fin du paganisme*, Paris, 1894, 2 vol. (n.a.)

¹⁷⁴ Sfînta Paula (a doua jumătate a sec. IV) provenea dintr-o nobilă și bogată familie de senatori, care se pretindea a descinde din Agamemnon. Soțul ei, Toxotius era, de asemenea, reprezentant al unei familii nobiliare. Deși a dus o viață opulentă, după împlinirea vârstei de 30 de ani începe să își îndrepte atenția către religie. Sub influența sfîntei Marcela, Paula aderă la grupul creștin al acesteia. În 382 îl întâlnește pe Hieronymus. Se pare că l-a îndemnat și ajutat pe acesta în traducerea Bibliei din ebraică și greacă în latină, după care i-a editat manuscrisele. În urma unui pelerinaj în Palestina și Egipt, se stabilește la Bethleem, unde întemeiază o mînaștere pentru bărbați și una pentru femei. (n.trad.)

împăratul Grațian o înlăturase în anul precedent¹⁷⁵. Este vorba aici despre convingerea că este folositor oamenilor să nu se îndepărteze de uzanțele religioase pe care proba timpului le-a arătat a fi eficace. Republica, spunea Symmachus, a trăit în prosperitate atîta vreme cît a rămas atașată de zeii strămoșilor; ea nu a cunoscut neazuri și pericole decît din momentul în care a slăbit respectul pentru divinitățile naționale. Desigur, argumentul este slab în fața criticii, însă el se naște dintr-un sentiment, și nu avea nevoie să fie solid pentru a părea autentic. Cînd Roma va fi cucerită de către Alaric, în 410¹⁷⁶, din rîndul păgînilor capabili să simtă umilința se va ridica un glas puternic împotriva creștinismului, iar sfîntul Augustin, scriind *Cetatea lui Dumnezeu*, nu credea că face mare lucru pentru a-l atenua¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Quintus Aurelius Symmachus (a doua jumătate a sec. IV), literat, orator, scriitor și om de Stat roman (gubernator în Africa, praefectus urbi și consul). Provenind dintr-o ilustră familie a gîntei Aurelia, Symmachus a fost unul dintre aristocrații romani care, într-o vreme în care mulți se converteau la creștinism, a încercat să conserve religiile strămoșești. Astfel, după ce împăratul creștin Grațian a pus să fie scos din senat altarul dedicat zeiței Victoria (altarul fusese înălțat de Octavian în cinstea victoriei de la Actium, iar statuia Victoriei fusese capturată de la Pyrus) –gest care mai fusese făcut de către Constantin II, Iulian Apostatul aducînd statuia la loc–, Symmachus, în fruntea unei delegații a senatului, va protesta, solicitînd reinstalarea altarului și a statuii. Fiind refuzat, după moartea lui Grațian, Symmachus va adresa aceeași solicitare lui Valentinian II, de data aceasta intrînd într-o dispută cu sfîntul Ambrozie. Retor fin, Symmachus arată că nenorocirile care se abătuseră asupra Romei în ultima vreme, ar putea fi cauzate de supărările de acest fel pe care oamenii le aduseseră zeilor. Fără a se pronunța împotriva creștinismului, Symmachus sugerează calea toleranței față de cultele tradiționale. (n.trad.)

¹⁷⁶ Alaric I s-a născut pe teritoriul actualului județ Tulcea, în ultimul sfert al sec. IV, și a fost regele vizigoților (385-410), primul rege germanic care a cucerit Roma, contribuind la căderea Imperiului Roman de Apus. Inițial federat în vremea lui Theodosius I (pe care l-a ajutat împotriva uzurpatorului Eugenius), Alaric întreprinde o campanie împotriva Romei, dar nu pentru a o distruge, ci spre a obține un teritoriu în interiorul granițelor imperiului și funcția de comandant suprem al armatelor imperiului. Honorius refuză, astfel că Alaric întreprinde încă două campanii, la capătul cărora va cuceri Roma în anul morții sale. (n.trad.)

¹⁷⁷ Aurelius Augustinus, (354-430), episcop de Hippona, retor, filosof și teolog, părinte al Bisericii, „conditor antiquae rursus fidei”, conform lui Hieronymus. Inițial adept al maniheismului și neoplatonician, în urma unei crize spirituale și a unei viziuni din anul

Să adăugăm că –oricare ar fi fost ajustările practicii sale– egalitarismul funciar al creștinismului nu putea să inspire simpatie unor oameni care încă mai aveau orgoliul marilor familii¹⁷⁸. A asculta de cleric, de episcop, care venea *de n-are importanță unde*, nu era deloc la îndemîna acelor oameni.

Cu toate acestea, rezistența lor sfîrși prin a ceda treptat. Mai întii deoarece o aristocrație care nu este, în același timp, un partid politic se apără cu greu împotriva dezavantajelor crescînde ale guvernării. La urma urmelor, o tradiție capitulează mai lesne decît o credință religioasă –iar acea credință nu se întîlnea decît în mod excepțional la aristocrați¹⁷⁹. Apoi pentru că nenorocirile vremurilor, în special în secolul al V-lea, îi împinseră pe

386, renunță la viața de pînă atunci, se convertește la creștinism și se botează, implicîndu-se activ în disputele și clarificările doctrinare ale creștinismului epocii sale. În vremurile în care imperiul roman se îndrepta spre dezintegrare, Augustin va elabora conceptul unei cetăți a lui Dumnezeu, diferite de cea umană, cu referire la Biserică. Unul dintre scopurile scrierii a fost acela de a restaura în rîndul creștinilor credința și încrederea, după cucerirea Romei de către Alaric. (n.trad.)

¹⁷⁸ În original: *gentes*. Este vorba despre familie, care în vechea Romă, a constituit, în fapt, celula pe care s-a clădit Cetatea, unul dintre elementele constitutive și de funcționare a Republicii –în mai mică măsură a Imperiului. O familie era constituită din cei care purtau același *nomen* și care împărtășeau aceeași ascendență. În esență, conceptul este comun umanității, chiar dacă importanța sa cunoaște variații și evoluții calitative și de grad de-a lungul istoriei și, într-o mare măsură, în funcție de diferitele tipuri de civilizație. (n.trad.)

¹⁷⁹ Cea mai interesantă dintre excepții ni se pare a fi cea a lui *Praetextatus*, mare funcționar din a doua jumătate a secolului, teolog convins și preot pios al mai multor culte. (n.a.)

Vettius Agorius Praetextatus (315-384), aristocrat păgîn, guvernator, proconsul, praefectus urbi și praefectus praetorio în vremea lui Valentinian II, prieten al lui Symmachus, același cu personajul principal al *Saturnaliilor* lui Macrobius, colaborator al lui Symmachus și Flavianus la emendarea și editarea unor texte aparținînd culturii tradiționale romane. Praetextatus a fost pontifex al Vestei și al Soarelui, tauroboliatus, hierofant, curial al lui Hercule, neocorus și preot al misteriiilor eleusine și al zeului Liber Pater (al vinului, fertilității și libertății). Respectat pentru echilibrul și onorabilitatea sa, Praetextatus este cel care returnează lui Damasus basilica Sicininus și oferă amnistie susținătorilor episcopului Ursicinus. A fost susținător al religiei tradiționale romane, *res divina* –personal fiind devotat zeiței Vesta, a căminului– întreprinzînd mai multe acțiuni prin care a protejat credința necreștinilor, printre care și restaurarea porticului Deorum Consentium, din Forumul roman. (n.trad.)

mulți dintre ei către ascetism care, fără a fi exclusiv creștin, se potrivea bine acestuia și, în chiar acel moment, înflorea sub forma monahismului. În sfârșit, pentru că femeile aparținând clasei nobiliare s-au lăsat mai ușor antrenate înspre credința mistică și ascetică oferită de călugări elocvenți și exaltați. Spre sfârșitul secolului al IV-lea, cele mai mari figuri creștine ale Romei sînt cele ale Melaniei¹⁸⁰, ale Paulei și ale fiicelor ei. Toate acestea sînt mari doamne pe care zelul le împinge la a părăsi lumea pentru a trăi în asceză și, în final, să se stabilească în Palestina, una sub îndrumarea lui Rufin, celelalte sub cea a lui Ieronim, ambii călugări.

Alături de aristocrația de sînge, cea spirituală a refuzat multă vreme să adere la credința creștină, pe care, adeseori, se arată a o ignora. Ceea ce, pentru prima, constituiau tradițiile de familie, la a doua se poate numi superstiția pentru elenism. Altfel spus, aceasta manifesta o admirație mai degrabă sentimentală decît estetică pentru literatura și gîndirea grecească. Fiind scaldată de păgînism, cultura elenică se arata inseparabilă de respectul pentru vechile mituri și vechii zei. În rest, filosofia neo-platoniciană care, sub influența lui Porphyrius¹⁸¹ și mai ales a lui Iamblichos¹⁸², devine un

¹⁸⁰ Este greu de arătat cu exactitate la cine se referă autorul.

Sfînta Melania cea bătrînă (325-410), una dintre cele mai bogate femei din imperiu, se convertește după moartea soțului și a doi copii (pe cînd avea 22 de ani). Este fondatoarea unei comunități creștine pe Muntele Măslinilor, călătorește la Alexandria, iar ultimii ani și-i petrece la Ierusalim. În disputa dintre Origenes și Hieronymus, s-a situat de partea celui dintii.

Sfînta Melania cea tînără (383-439), una dintre ultimile descendente ale gîntei Iulio-Claudiilor, după moartea copiilor s-a convertit la creștinism împreună cu soțul ei. Și-a împărțit averea săracilor și a dus o viață ascetică. A trăit astfel la Messina, apoi a călătorit în Africa, unde l-a cunoscut pe Augustin, a înființat o minăstire, după care a călătorit în Palestina, unde a înființat o altă minăstire. După moartea soțului ei, a construit o altă minăstire și o biserică, unde și-a petrecut restul zilelor. (n.trad.)

¹⁸¹ Porphyrius din Tyr (232-304), filosof neoplatonic, succesor al lui Plotin, autor al lucrării *Eisagoge*, prin care se îmbină elemente ale logicii aristotelice cu neoplatonismul, și care se află la originea disputei universalilor. A fost apărător al religiei tradiționale, împotriva creștinismului. (n.trad.)

¹⁸² Iamblichos (275-330), om de mare cultură și erudiție, privit cu admirație nețărnută de către contemporani, este întemeietorul ramurii siriene a școlii filosofice neoplatonice, elev

amplu sincretism, în care se îngemănează metafizica, teurgia și învățăturile misterior, oferă toate instrumentele utile interpretării miturilor și preamării zeilor. La rîndul lor, misteriile –care încă mai dăinuie– adaugă acestui ansamblu, deja impozant, propriile lor emoții senzoriale, speranțele lor și consolările lor. Abundența de bunuri dăunează uneori, dacă masa lor copleșește pe om –care nu se poate bucura de ele decît dacă le domină. În cazul nostru, confuzia tuturor acestor reprezentări, doctrine, teorii, imagini, practici, tradiții este atît de mare încît nimeni nu le poate cuprinde împreună într-o adevărată religie. Cei ce încearcă acest lucru, precum împăratul Iulian, nu fac decît să ajungă la pietism –cu siguranță, unul sincer, însă confuz, cu totul personal și, practic, *incomunicabil*. Din materia religioasă care se oferă, fiecare alege, „la grămadă”, ceea ce-i convine, făcînd din aceasta o religie pe propria măsură. Chiar dacă există *școli* de filosofi, acestea nu au nici coeziunea, nici viața invazivă a Bisericilor creștine. De aceea tentativa de restaurare a vechilor culte, din vremea scurtei domnii a lui Iulian (360-363)¹⁸³, nu a avut nici o șansă.

Pietist convins și fanatic al elenismului, „Apostatul” nu a fost decît un filosof obscur, iar sincretismul său ordonat, de bine de rău, în jurul devoțiunii lui pentru Soare, nu avea cum să fie luat în seamă ca doctrină. Cu o mare ardoare și cu ceva spirit, manifesta o viguroasă antipatie împotriva „nazareilor”, însă toată sofistica sa rămînea neputincioasă în a organiza dogmatica în mod coerent, singura care putea încerca să o ruineze pe a acelora. De asemenea, politica sa se străduia în van să constituie un cler și o Biserică, din preoții dispersați și cu rituri divergente, aparținînd cultelor pe care ar fi vrut să le unifice. Prin forța lucrurilor, Iulian era limitat la a face o imitație palidă și mediocră a creștinismului, în care se exprimau sentimente religioase aparținînd acelor vremuri și obiceiurile ritualice adaptate nevoilor lor. Din punctul nostru de vedere, tentativa sa –pe care incontestabila sinceritate o face demnă de respect– apare ca un anacronism prea puțin

al lui Porphyrius, care introduce în sistemul plotinian elemente de pitagorism (socotindu-l pe Pitagora a fi marele maestru) și amplificîndu-i elementele de mistică. (n.trad.)

¹⁸³ Iulian Apostatul a fost *Caesar* între 355-360, *Augustus* între 360-361 și *sole Augustus* între 361-363. (n.trad.)

inteligent. Funcționarii imperiali se prefăcură a urma sugestiile stăpînului, dar acesta se plîngea de lipsa lor de zel. Creștinii rezistară și, cum Iulian nu avu nici vremea și –fără îndoială– nici dorința de a reveni la măsurile coercitive ale lui Dioclețian, Biserica –deși nu l-a cruțat de ura ei–, în realitate, nu a avut a-i reproșa decît necazuri mărunte și fără urmări.

Pe măsură ce cultura profană devine mai vlăguită –pentru că nu mai produce nimic valoros și trăiește de pe urma trecutului, dar și pentru că dogmatica creștină absoarbe pînă la epuizare substanța încă vie a gîndirii grecești–, intelectualii cedează puțin cîte puțin și intră pe rînd în corpul creștin. Polemica lor, care nu-i interesează decît pe literați, este obligată să devină discretă pentru ca autoritățile publice să nu se îndepărteze, și nu poate fi mai presus de contagiunea credinței și de replicile creștine, numeroase și presante. Secolele al IV-lea și al V-lea produc o literatură apologetică foarte bogată, care se constituie într-un front împotriva argumentărilor păgîne. În fondul lor, rațiunile acesteia nu sînt nici mai bune, nici mai rele decît ale celorlalți, și prezintă avantajul de a nu avea aspectul unor reacții. Ele pretind a păstra –în toate domeniile– ceea ce merită a fi conservat din tradițiile trecutului, dar, totuși, le așează în marele curent al gîndirii religioase și ale sentimentului fideist, în mod evident, al celui care îi animă pe oamenii din acea vreme.

Rezistența cea mai tenace vine dinspre poporul din zona rurală, *pagani*¹⁸⁴, care erau foarte atașați de micii zei locali, bine specializați, precum și de vechile obiceiuri pe care superstiția le consolidează. Simplitatea lor naturală face ca evanghelizarea să fie periculoasă, cu atît mai mult cu cît este greu să fie convinși altfel decît șocîndu-le imaginația printr-o acțiune îndrăzneată împotriva sanctualelor lor, a chipurilor cioplite, a arborilor sacri, a izvoarelor miraculoase. Credința care luminează orașele găsește ușor, în mînăstirile rurale, un ajutor prețios și bine plasat. În

¹⁸⁴ Termenul *paganus* semnifică ‘locuitor al unui *pagus*’, acesta din urmă avînd sensul ‘așezare rurală’. Este demonstrat astăzi că ostilitatea acestor țărani față de creștinism a determinat schimbarea de sens din *paganus* ‘păgîn’, care pare a data din prima jumătate a secolului al IV-lea, generalizarea producîndu-se treptat, în cea de-a doua jumătate a secolului. (n.a.)

multe cazuri, aceasta sfinsește prin a se impune prin lenta presiune zilnică, în altele, se petrece miracolul convertirii dintr-o singură mișcare a unui întreg sat sau chiar a unei zone mai întinse. Cel mai adesea, se procedează prin substituție: creștinismul transpune, în propriul beneficiu, legendele și superstițiile, cultul sfinților înlesnind această operațiune. Aceștia sînt instalați în locul micilor zeități familiare, la care țărani țineau atît de mult, pentru că solicitau o cantitate infimă de servicii zilnice. În felul acesta, satele emană impresia creștinării, la sfîrșitul secolului al V-lea, această lucrare fiind destul de avansată.

Încă de pe acum se poate prevedea rezultatul luptei de fond, angajate încă din primul sfert al secolului al IV-lea. Succesul durabil al religiei creștine în marile centre urbane și în lumea oficială, organizarea Bisericii, în comparație cu dispersia incoerentă a adversarilor și, mai ales, energia vie pe care o purta în sine, în vreme ce vechile religii păgîne se înfundau ele singure în moarte, sînt tot atîtea fenomene care anunțau și pregăteau triumful creștinismului.